

*Die Krisen der Demokratie in den
1920er und 1930er Jahren, ur. Michaela
Maier, Maria Mesner, Robert
Kriechbaumer in Johannes Schöner.
Böhlau, Wien 2023, 226 strani.*

V avstrijskem hramu demokracije je bila predstavljena monografija z naslovom *Krise demokracije v 20. in 30. letih*, ki je pregledna študija obdobja med obema svetovnima vojnama devetih držav: Ukrajine, Španije, Portugalske, Italije, Jugoslavije, Madžarske, Romunije, Poljske in Avstrije. Je plod simpozija novembra 2022 pod istim naslovom in s svojimi vprašanji, ki se ob prebiranju postavljajo, spodbuja k nadaljevanju raziskav, seveda na podlagi arhivskega gradiva. V monografiji je mogoče opaziti določeno nedoslednost pri uporabi ključnih pojmov. Tako je pod vprašaj treba postaviti že naslov, ker namiguje, da so bile omenjene države v obravnavanem obdobju demokratične. Zato Béla Rásky, ki raziskuje avstrijsko in madžarsko zgodovino v 19. in 20. stoletju, bil je tudi dolgoletni direktor Inštituta Wiesenthal za študije holokavsta na Dunaju, upravičeno že na začetku svoje študije o Madžarski poudarja, da na Madžarskem ni moglo priti do krize demokracije, ker tam preprosto demokracije ni bilo. Uredniki v zvezi z Madžarsko to v uvodu pravzaprav potrjujejo, a sporna je utemeljitev, da Madžarska ni bila demokracija, ker je bila parlamentarna

monarhija. Madžarska ni bila demokracija, ampak ne zato, ker je bila parlamentarna monarhija. Res je, da so npr. v Španiji in na Portugalskem skušali ovreči monarhijo in ustanoviti demokratično republiko, vendar je, poglejmo samo na primer Velike Britanije, država lahko demokracija pod republikansko ali monarhično državno ureditvijo. Med monarhijo in demokracijo se torej vzpostavlja nasprotje, ki ne obstaja. Italija je nazoren primer. Frederico Scarano, profesor za zgodovino in mednarodne odnose na univerzi v Neaplju, v svoji študiji poudarja, da je bila (monarhija) Italija na začetku stoletja parlamentarna demokracija. Tudi Florian Kühner-Wielach, zgodovinar in direktor Inštituta za nemško kulturo in zgodovino jugovzhodne Evrope, je postavil vprašanje, v kolikšni meri je mogoče govoriti o krizi demokracije v Romuniji, ker ta predpostavlja demokratične strukture, in potem ugotavlja, da je v romunskem medvojnem obdobju mogoče najti kvečjemu začetke demokratizacije.

Nekateri so čas po prvi svetovni vojni in mirovni konferenci predstavljali kot *»uro parlamentarne demokracije«*, seveda je tudi to poenostavitev. Walther L. Bernecker, ki je sicer nazorno predstavil Španijo in Portugalsko, je zelo jasno opredelil značilnosti nedemokratičnih sistemov obravnavanega obdobja: *»Odstranitev konkurenčnih političnih organizacij, zatiranje in preganjanje opozicije, odsotnost delitve oblasti, odstranitev javnosti, ki bi lahko nadzorovala oblast, odprava pravne države in oblikovanje policijske države, nepriznavanje socialnega pluralizma, čim večji nadzor družbe s strani birokracije«* (str. 61).

Grzegorz Rossoliński-Liebe, ki predava v Berlinu (Freie Universität), v prispevku *»Stepan Bandera in kriza ukrajinske, evropske in globalne demokracije«* obravnava Ukrajino ter mit in kult Stepana Bandere. Opozarja, kako krhka je demokracija v 20. in na začetku 21. stoletja, ter poudarja, kako je za demokratično družbo pomembno raziskovanje na podlagi

arhivskih dokumentov. Čeprav se je Bandera bojeval za ukrajinsko državo, je za uresničitev ciljev uporabil vsa sredstva, vključno z množičnim nasiljem. Zavzemal se je za ukrajinsko fašistično državo in želel v Evropi vladati s Hitlerjem, z Mussolinijem, s Pavelićem, Francom ter z drugimi fašističnimi in avtoritarnimi voditelji. Bandera je postal simbol, medtem ko se je v ukrajinsko, evropsko in svetovno zgodovino zapisal kot nacionalistični, fašistični in protisovjetski »borec za svobodo«. Kult, povezan z atentatom na Bandero, se je razširil na vsa področja, v katerih je živela ukrajinska skupnost v diaspori.

Walther L. Bernecker, avtor številnih publikacij o španski, portugalski in latinskoameriški zgodovini, je obravnaval Španijo in Portugalsko. Prva svetovna vojna je po njegovem mnenju tudi v Španiji posredno, torej kljub nevtralnosti, povzročila propad starega reda, kar se je začelo pravzaprav že konec 19. stoletja. V španskem primeru lahko govorimo o dveh eksperimentih demokratične ureditve, ki sta obe propadli. Prvi poskus se je končal leta 1923 z nekrvavim vojaškim pučem generalnega kapitana Katalonije Miguela Prima di Rivere. Vojaška diktatura je nastala kot »izredni pakt« med skupinami oligarhije, ki so se čutile ogrožene pri izvajanju oblasti. Primo di Rivera je na podlagi katoliškega socialnega nauka združil nacionalizem in socializem že pred Falango v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Diktaturo naj bi uvedel, da reši monarhijo in ohrani ravnovesje med vodilnimi razredi, vendar so se prav ti leta 1930 odvrnili od njega, da rešijo sebe. Potem so leta 1931 meščanske republikanske stranke prevzele oblast in razglasile republiko, medtem ko so podporo imele tudi od delov delavskega razreda (predvsem Socialistične stranke), ki je prav tako hotel državo modernizirati. Težave so se pojavile, ker španskega gospodarstva niso obremenjevale samo tradicionalno nerešene zadeve, temveč tudi zapoznili učinki svetovne gospodarske krize. Poskus demokracije je propadel, tako avtor,

in sicer zaradi spopada med oligarhijo zemljiških posestnikov, zakoreninjeno v arhaičnih strukturah, in njenimi zavezniki, ki svojega privilegiranega položaja nikakor niso bili pripravljeni spremeniti, ter kmetijskimi in industrijskimi delavci, ki so bili nosilci nove vlade. Državlјanska vojna je bila posledica nepremostljivih razlik in obupanega poskusa, najprej desnice, nato še levice, da bi s silo uvelјavila svoj socialni, gospodarski in državni model. Poskus demokratizacije države se je končal leta 1936, ko je prišel na vlado general Francisco Franco. Kot poudarja avtor, Španija ni imela krize nacionalne identitete, ker ni sodelovala v prvi svetovni vojni, in ni imela iredentističnih težav. Pred državljansko vojno so bile ekstremistične stranke na desnici (fašisti) in na levici (komunisti) nepomembne.

Na Portugalskem je že leta 1910 prišlo do padca ustavne monarhije, ker so republikanski pripadniki oboroženih sil izvedli državni udar. Postala je ena izmed prvih evropskih republik. V prvi svetovni vojni je bila najprej nevtralna, nato je leta 1916 stopila na stran Antante. Republikanski program je vključeval splošno volilno pravico, antiklerikalizem in nacionalizem, boj proti (tradicionalni) odvisnosti od Anglije in obrambo kolonialne dediščine. Ustava iz leta 1911 je uvedla parlamentarni sistem. Ves čas prve republike je bila Portugalska izredno nestabilna, do leta 1926 si je sledilo kar 44 vlad, prišlo je do 135 stavk in samo v Lizboni do 300 bombnih eksplozij. Medtem ko je vojaški puč leta 1925 bil neuspešen, je državni udar leta 1926 pod vodstvom generala Manuela de Oliveire Gomesa da Coste povzročil propad prve republike. A ker je bil general Gomes da Costa prešibak, Bernecker navaja, da je bil dejansko nepolitičen vojak, je sledila nestabilna faza diktature, v kateri se je leta 1928 začel vzpon univerzitetnega profesorja Antónia Oliveire de Salazarja. Ta je bil najprej minister za finance, nato, ker so bile njegove reforme na področju financ uspešne, od leta 1932 ministrski predsednik. Leto dni pozneje je z ustanovitvijo

»Estado Nuovo« (Nova država) etabliral diktaturo, ki je temeljila na katoliško-avtoritarni ideologiji, medtem ko so njeni sestavni deli bile tri množične organizacije: enotna stranka (Narodna zveza), državna mladina in paravojaška prostovoljna milica, ki se je na strani generala Franca borila med špansko državljansko vojno. Že leta 1933 je Salazar po vzgledu Gestapa ustanovil tudi tajno policijo PIDE, ki je bila orodje političnega sodstva in represije. Diktatorjeva katoliško-avtoritarna in protidemokratska ideologija je zasledovala projekt »korporativne države«. Ta diktatura je leta 1933 dobila ustavo, prilagojeno predsedniku vlade, in se konsolidirala v času španske državljanske vojne, preživela drugo svetovno vojno, med katero je bila Portugalska nevtralna, in se obdržala na oblasti do t. i. »revolucije nageljnov« aprila 1974. Konec diktature Salazarja oziroma Marcela Caetana (jurista in zgodovinarja, ki je nasledil Salazarja leta 1968, ko je ta iz zdravstvenih razlogov odstopil), je prinesel vojaški udar. Vzrok za državni udar leta 1974 so bile predvsem nerešene in nerešljive kolonialne težave.

Avtor Federico Scarano nazorno prikazuje, kako je nastala kriza liberalne demokracije v Italiji in zakaj so fašisti prevzeli oblast. Vzrok je treba iskati že pri vstopu Italije v prvo svetovno vojno, do česar je prišlo kljub nasprotovanju večine prebivalstva, tudi v parlamentu je leta 1915 od 580 vstop v vojno podprlo samo 150 poslancev. Vstop je bil posledica tajnega Londonškega memoranduma z Antanto, ki je predvideval priključitev južne Tirolske, velikega dela Dalmacije in Istre ter slovenskega Primorja Italiji, medtem ko se je Italija v zameno obvezala, da se v roku enega meseca pridruži Antanti. Odločitev o tem so sprejeli predsednik vlade Antonio Salandra, zunanji minister Sidney Sonnino in kralj Viktor Emanuel III. Dejansko je po V. členu italijanske ustavne listine (»Statuto Albertino«) kralj imel pravico sklepati tajne mednarodne pogodbe, konsenz v parlamentu je potreboval samo, če je pogodba obremenjevala

proračun oziroma če se je spreminjala meja. Po vojni je z Rapalsko pogodbo 12. novembra 1920 prišlo do sporazuma med Kraljevino SHS in Italijo, kar avtor označi za velik diplomatski uspeh Italije, kar drži, saj je Italija pridobila Istro, Trst, Goriško-Gradiščansko in del Kranjske. Avtor ne obravnava okoliščin, vendar navaja, da je prišlo tako 300.000 Hrvatov in 200.000 Slovencev pod Italijo, prav tako ne omenja, da je pogodba vsebovala zavezujočo zaščito italijanske manjšine v Dalmaciji, vendar ne tudi zaščite slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. Nadalje prispevek prikazuje vzpon Mussolinija, ki je izhajal iz vrst socialistov, avtor citira tudi Mussolinija, ki je imenoval požig Narodnega doma v Trstu za mojstrovino tržaškega fašizma.

Scarano primerja krizo demokratične weimarske republike s krizo liberalne italijanske demokracije in ugotavlja podobnosti. V obeh primerih so bili merodajni mednarodni dejavniki, tako razočaranje nad mednarodnimi povojnimi pogodbami v Parizu, kot tudi legende: na nemški strani legenda o »vvodu v hrbet« (*Dolchstoßlegende*),¹ na italijanski strani legenda o »pohabljeni zmagi« (*vittoria mutilata*).² Dodatno je bila razlog še huda gospodarska kriza, v javni sferi se je pojavljalo nasilje, prihajalo je do osebnih rivalstev in levičarske sile so zavračale sodelovanje s silami srednjega razreda. Ključnega pomena je bilo, tako avtor, da je nemški predsednik Hindenburg pripeljal Hitlerja na oblast, italijanski kralj Viktor Emanuel III. pa Mussolinija. Podpirale so ju družbene in gospodarske elite v obeh državah.

Kraljevino Jugoslavijo je obravnavala Marie-Janine Calic, ki je sicer profesorica za zgodovino vzhodne in jugovzhod-

- 1 Po tej legendi Nemčija ni izgubila vojne na fronti, temveč doma, češ da so jo izdali civilisti, ki so hoteli izsiliti premirje.
- 2 To je bila skovanka Gabriela D'Annunzia. Trdil je namreč, da če Reka (Fiume) ne bi postala del Italije, bi bila zmaga popolnoma nesmiselna in več sto tisoč Italijanov bi umrlo zaman.

ne Evrope na univerzi v Münchenu, objavila je tudi že več monografij, med drugim *Zgodovino Jugoslavije v 20. stoletju*, *Zgodovino jugovzhodne Evrope* in *Tito. Večni partizan*. Prispevek je pomanjkljiv in enostranski, saj se avtorica opira na zelo selektivno literaturo, ki je večinoma srbskega izvora, ter nekatere publikacije v nemščini in angleščini. Avtorica posplošuje, ne prikaže konkretno, kako zelo so se dežele, ki so se združile v Kraljevino SHS oziroma od leta 1929 Kraljevino Jugoslavijo, razlikovale v gospodarskem, socialnem, verskem in kulturnem oziru, kar je bistveno za razumevanje medvojne kraljevine, a tudi povojne totalitarne, komunistične republike. Uvodoma zelo pavšalno obravnava domnevne želje južnih Slovanov po skupni entiteti, medtem ko ne navaja konkretnih idej in načrtov različnih narodnosti. Tako so Slovenci želeli zedinjenje vseh Slovencev, vendar ne tudi zedinjenja vseh južnih Slovanov. Šele ko se je izkazalo, da avtonomija južnih Slovanov v sklopu Avstro-Ogrske ni več uresničljiva, so se zavzeli za odcepitev od Avstro-Ogrske in za združitev s Srbijo. Avtorica sicer omenja Krfsko deklaracijo julija 1917, a ne tudi izredno pomembne Majniške deklaracije Jugoslovanskega kluba 30. maja 1917, ki je vsebovala zahtevo južnih Slovanov za avtonomijo znotraj habsburške monarhije. Zaman iščemo tudi navedbe o tem, da so južni Slovani, ki so se jeseni 1918 odločili za odcepitev od podonavske monarhije, najprej želeli ustanoviti skupno republiko in ne monarhije pod dinastijo Karađorđević, ki je bila vsaj Slovincem, a tudi Hrvatom, povsem tuja. Nasploh je obravnava južnih Slovanov, ki so stoletja živeli v habsburški monarhiji, zelo pomanjkljiva.

Avtorica navaja slogan »troimeni narod«, kot da bi tega večinsko posvojili vsi trije narodi, ki so navedeni v imenu nove države. Omenja »Državo SHS« in ne »Kraljevine SHS«, a tukaj je treba razlikovati, ker so Slovenci, Hrvati in Srbi po odcepitvi od podonavske monarhije, še preden so se združili

s Srbijo, najprej ustanovili Državo SHS s sedežem v Zagrebu. Po mnenju avtorice je bila Država (Kraljevina) SHS ustavna, demokratična in parlamentarna monarhija, a hkrati navaja, da je bilo med 656 ministri 452 Srbov, 137 Hrvatov, 49 Slovencev in 18 muslimanov iz Bosne. To seveda ni izkaz demokratičnosti. Tudi izjava, da je bila kraljevina razširjena Srbija, nasprotuje izjavi o demokratičnosti. Omenja sicer Obznano, vendar ne navaja, zakaj je bila Komunistična partija Jugoslavije leta 1921 dokončno prepovedana. Ne omenja poskusov atentatov na predsednika vlade, na kralja in predsednika ustavodajne skupščine ter pozneje uspeli atentat na notranjega ministra Milorada Draškovića. Komuniste omenja samo še enkrat, ko našteva, da je bilo leta 1933 več kot 22.000 političnih zapornikov, predvsem komunistov in ustašev. Premalo upošteva velike socialne razlike med deli kraljevine. Tudi ni besede o tem, kako velika težava je bil pravni položaj Katoliške cerkve v novonastali državi, ki do propada kraljevine ni bil rešen. Po atentatu na hrvaškega poslanca Radića in množičnim protestom je sledil šestojanuarski režim. Kralj Aleksander se je odločil za unitaristični ustavni okvir, razveljavil je Vidovdansko ustavo, razpusil skupščino, stranke in prevzel vso oblast. Da so tudi številni voditelji strank romali v zapor, ne omenja. Marie-Janine Calic tudi ne razlikuje med avtokratskim sistemom in totalitarnim, kar je že jasno opredelila Hannah Arendt v svoji knjigi *The Origins of Totalitarianism*.

Béla Rásky v svojem prispevku poudarja, da Madžarske, razen nekaj mesecev takoj po propadu podonavske monarhije, ni mogoče označiti kot demokracijo. V ospredju so bili neenakopravnost državljanov, omejevanje medijske svobode, premoč izvršne oblasti, diskriminacija zaradi vere in pozneje tudi rase, tukaj je izpostavil antisemitizem. Translajtaniya, torej madžarska polovica cesarstva, je že v času dvojne monarhije, tako avtor, imela težave z demokratizacijo in z njo povezano

razširitvijo volilne pravice. Razpada podonavske monarhije, razglasitve republike in vzpostavitve parlamentarne demokracije madžarska družba ni doživljala kot preseganje dualizma, kot izpolnitev starega državnega prizadevanja za neodvisnost, temveč kot razredni boj proti vojni in socialni nepravici. Sicer je skušala koalicijska vlada Mihalyja Károlyija vzpostaviti demokratične inštitucije in volilno pravico za ženske, a ker ji to ni uspelo, je sledila sovjetska republika (*Räterepublik*). Po razpadu te rdeče republike so številni pobegnili v Avstrijo, predvsem na Dunaj (podobno kot leta 1956), kjer so razvijali živahno politično, intelektualno in umetniško življenje. Leta 1920 je parlament namesto kralja izvolil cesarskega upravitelja, admirala Miklósa Horthyja. Sledil je, kot navaja avtor, »beli teror«, ki je iskal legitimiteto »z močno pretiranim prikazom 'rdečega terorja'« (str. 102). Glede žrtev »rdečega« in »belega terorja«, tako avtor, je potekala in še vedno poteka prava »vojna številka«. Horthy je, kot navaja Rásky, doživel metamorfozo. Nazadnje je tudi priznal, kar je bil pogoj antante, Trianonsko mirovno pogodbo, ki je državne meje premaknila, kot piše avtor, »daleč prek etničnih meja« (str. 103). Državna doktrina radikalno zmanjšane države je bila revizija Trianonske pogodbe. Madžarska je bila formalno parlamentarna monarhija, medtem ko je bila vlada odgovorna parlamentu, ki je bil rezultat, kot navaja avtor, nepravilnih večstrankarskih volitev. V tridesetih letih je sledilo obdobje politične, gospodarske in socialne destabilizacije.

Florian Kühner-Wielach v prispevku »Mase in mesijanizem. Integracijski proces Romunije med svetovnjima vojnama« poudarja, da se je Romunija po prvi svetovni vojni ozemeljsko podvojila in se je država zato približala idealnemu stanju nacionalne države ter zato lahko državo ali »etnične« Romune v tem smislu razumemo kot vojne dobičkarje. Stefanie Zloch v prispevku »Dve krizi. Diagnoze časa in znanja o demokraciji

na Poljskem« analizira medvojno obdobje na Poljskem na podlagi strokovne literature o zgodovini Poljske, a tudi literature o vprašanih naroda in demokracije v poljskem, angleškem in nemškem jeziku. Avtorica opozarja, da rezultati raziskav kažejo, da je bila ločnica med demokracijo in avtoritarizmom med obema svetovnima vojnama pogosto precej krhka. Zaznava dve krizi na Poljskem. Pred letom 1926 je šlo za politično konsolidacijo na Poljskem in težave pri tem, po letu 1926 pa za postopen vzpon Piłsudskega na oblast, in s tem za prehod iz demokratičnega v avtoritarni režim. Avtorica predstavlja različne interpretacije raziskav zgodovinarjev, zakaj je bila Poljska že pred letom 1926 v krizi. Poudarja, da se tudi po letu 1926 lahko govori o krizi demokracije, ker je bila ustava, ki je bila sprejeta leta 1921, veljavna vse do leta 1935. Takrat sta bila sprejeta nova ustava in zakon o volitvah.

Zadnji štirje prispevki so posvečeni Avstriji. Michael Gehler, profesor na univerzi v Hildesheimu in na Univerzi Andrassy v Budimpešti, prispeva zelo zanimivo primerjavo nemške in avstrijske ustave po prvi svetovni vojni. Očeta obeh ustav sta imela težave, ker sta bila judovskega porekla. Avtor nemške ustave, t. i. weimarske ustave leta 1919, je ustavni pravnik Hugo Preuß, avtor avstrijske ustave iz leta 1920 je mednarodni pravnik in pravni teoretik Hans Kelsen. Weimarsko ustavo so nemški nacionalisti in nacionalsocialisti zaradi porekla avtorja diskreditirali celo za »nenemško«, medtem ko je Kelsen zaradi nasprotovanja moral končno emigrirati v ZDA. Kot navaja Gehlen, sta obe demokratični ustavi nastali v senci dveh zelo spornih mirovnih pogodb, namreč versajske in saint-germain-ske. Sta tudi produkt izgubljenih vojn obeh monarhij, katerih vladarja sta morala abdicirati, a tudi revolucionarnih dogodkov v letih 1918–1919, vendar je bila Avstrija do leta 1933 stabilnejša od Nemčije. Obe ustavi sta bili kompromis. Medtem ko je bil nemški ustavni sistem bolj predsedniški, je bil avstrijski

sistem bolj kanclerski. V središču moči v Avstriji so bili zvezni kanclerji, predvsem Ignaz Seipel, Johannes Schober, pozneje Engelbert Dollfuß in Kurt Schuschnigg. Leta 1933 so nacionalsocialisti weimarski ustavi odvzeli demokratične elemente in jo s tem pravzaprav ukinili, medtem ko so v Avstriji krščanski socialisti leta 1934 oblikovali novo ustavo na »korporativni osnovi«, s čimer so se tudi poslovili od Kelsnove ustave. Avtor zaključuje, da je bila avstrijska država (*Ständestaat*) antidemokratična in avtoritarna z delno podporo ljudstva, medtem ko je bila nacistična država absolutna totalitarna država z močno podporo ljudstva, vendar navzven agresivna in ekspanzivna.

Stefan Schima, jurist in profesor na pravni fakulteti na Dunaju, obravnava temo država in religija s pravnega vidika, in sicer analizira odnose med državo in cerkvijo od monarhije do začetka diktature leta 1934 ter nato do nacionalsocializma. Preučuje pravno priznane verske skupnosti, torej Katoliško cerkev, evangeličansko in judovsko. Helmut Wohnout, sedanji generalni direktor avstrijskega državnega arhiva, analizira v prispevku »Kritika demokracije v političnem katolicizmu in pri Krščansko socialni stranki«, kako so krščanski socialci sprejeli novo državno ureditev, in ugotavlja, da so se katoliške elite težko poslovile od starega reda, ker je v teh krogih republika veljala za nujno zlo. Wolfgang Maderthaler, predsednik Društva za zgodovino delavskega gibanja in nekdanji generalni direktor Avstrijskega državnega arhiva, v svojem prispevku »Vzorci legitimacije avstrofašizma« analizira uničenje avtonomnega, neodvisno organiziranega delavskega gibanja. Podonavska monarhija, ki je bila gospodarsko zelo razvita, je temeljila na regionalnih delitvah dela, toda po razpadu sta bili industrija in trgovina naenkrat ločeni od območij, ki so pristala v novoustanovljenih državah, nahajališča surovin so bila naenkrat ločena od predelovalnih obratov in prekinjene so bile faze proizvodnega procesa. Industrija je bila v permanentni

krizi, gospodarstvo je torej nazadovalo. Kot navaja avtor, so se pod pritiskom gospodarske krize zgodili pomembni procesi diferenciacije znotraj meščanskih in podeželskih slojev. Gospodarska kriza je destabilizirala demokracijo in odprla vrata »korporativni« diktaturi. Avtor pride do zaključka, da je bil sistem vladavine, ki je nastal, v številnih pogledih zgodovinska anomalija. Navidezno je posnemal oblike fašizma po italijanskem in nemškem vzorcu, vendar je to poskušal združiti s katoliškim klerikalizmom.

Tamara Griesser Pečar